

Petrić i (Pseudo -)Filopon Izvori i autorstvo Filoponovih Komentara Metafizike koje je preveo i objavio Frane Petrić

Ćepulić, Antica-Nada; Girardi-Karšulin, Mihaela

Source / Izvornik: **Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 2012, 38, 139 - 165**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:261:065583>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute of Philosophy](#)

PETRIĆ I (PSEUDO-)FILOPON

Izvori i autorstvo Filoponovih *Komentara Metafizike*
koje je preveo i objavio Frane Petrić

ANTICA-NADA ČEPULIĆ

Nadbiskupska klasična gimnazija, Zagreb

MIHAELA GIRARDI-KARŠULIN

Institut za filozofiju, Zagreb

UDK 1 Petrić, F.
1 Filopon
1 (091)

Izvorni znanstveni članak
Priljubljen: 12. 6. 2012.
Prihvaćen: 5. 10. 2012.

Sažetak

Frane Petrić na latinski je preveo i 1583. tiskao *Komentare Metafizike* za koje se danas smatra da nisu autentično Filoponovo djelo, nego se njihov autor u literaturi naziva (Pseudo-)Filoponom. Petrić ih je, unatoč početnim dvojabama, smatrao autentično Filoponovim.

U članku se izlaže i tumači Petrićeva recepcija (Pseudo-)Filopona na osnovi dvaju citata iz Petrićeva prijevoda Filoponovih *Komentara Metafizike*, na temelju jednog citata Filopona iz trećeg sveska *Peripatetičkih rasprava* Frane Petrića i jednog citata iz transliteriranog teksta bečkoga rukopisa. Ključna riječ koje se ponavlja u tim citatima je prilog *simbolički* (*symbolice*). Tom riječju (Pseudo-)Filopon izlaže da su pitagorovci na simbolički način govorili o brojevima kao počelima stvari. U članku se pokazuje da se takav stav o pitagorovcima može naći i u djelima koja se pripisuju autentičnom Filoponu.

U članku se također iznose spoznaje stečene tijekom postupka transliteracije bečkog rukopisa Cod. Phil. gr. 189 koji sadržava grčki izvornik (Pseudo-)Filoponova *Komentara* Aristotelove *Metafizike*. Na listovima 26r–125r nalazi se tekst Aristotelove *Metafizike*. Od 26r do 46v proteže se tekst 1. knjige (A). U Hungerovu kataloškom opisu navodi se da ispred f. 32 nedostaje jedan list, ali bez gubitka teksta. Zatim se navodi da ispred f. 47 nedostaje jedan list na kojem je izgubljen tekst, ali se ne daje identifikacija. Smatramo da iz oskudnih ostataka otrgnutog lista možemo identificirati izgubljeni tekst i s priličnom sigurnošću zaključiti da se radi o početku

5. knjige Aristotelove *Metafizike* (E). Od 47r do 49v nalazi se Aristotelova knjiga α' ἔλαττον, 6. knjiga (Z) počinje na 50r, 7. knjiga (H) na 71r, 8. knjiga (Θ) na 74v, 9. knjiga (I) na 80v, 10. knjiga (K) na 87v, 11. knjiga (Λ) na 98r, 12. knjiga (M) na 107r i naposljetku 13. knjiga (N) počinje na listu 118r i proteže se do 125r.

Od 125v do 129v u katalogu je identificiran Komentar Aristotelova djela *De lineis insecabilibus* Georgija Pakimera. Na listovima od 130r do 213v nalazi se *Komentar* na Aristotelovu *Metafiziku* Ivana Filopona naslovljen Ἐξήγησις τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Ἀριστοτέλους. Opis rukopisa u katalogu donosi početne i završne riječi cjelokupnog Filoponova teksta, bez navođenja na kojim se listovima nalaze počeci komentara na pojedine knjige. Nakon uvida u rukopis možemo definirati raspored (Pseudo-)Filoponovih komentara. Komentar na 1. knjigu (A) nalazimo na listovima 130r–131r. Uspoređujući grčki tekst rukopisa s tiskanim Petrićevim prijevodom vidimo da je grčki tekst te knjige djelomičan. Izostavljeni su zatim komentari na α' ἔλαττον, kao i komentari na 2. (B), 3. (Γ), 4. (Δ) i 5. knjigu (E) Aristotelove *Metafizike*.

Rukopis se na 131v–140r, dakle očito bez gubitka teksta, nastavlja (Pseudo-)Filoponovim komentarom na 6. knjigu (Z) *Metafizike*. Taj smo dio teksta (130r-140r) transliterirali u cijelosti. Na 141r nalazimo zatim (Pseudo-)Filoponov komentar na 7. knjigu (H), na 146r počinje komentar na 8. knjigu (Θ), na 154r na 9. knjigu (I), na 166v na 10. knjigu (K), na 174r na 11. knjigu (Λ), na 183v na 12. knjigu (M) te na 201v na 13. knjigu (N) Aristotelove *Metafizike*.

Usporedbom grčkoga teksta rukopisa Cod. Phil. gr. 189 s Petrićevim prijevodom, objavljenim u djelu *Ioannis Philoponi enarratio in omnes Aristotelis libros, quos Metaphysica appellant. Eam Franciscus Patricius de Graeca, Latinam fecerat* (Ferrariae: Ex Typographia Dominici Mammarelli, 1583), utvrdili smo da je grčki tekst djelomičan. Usporedba transliteriranoga teksta iz bečkoga rukopisa s izdanjem Petrićeva latinskog prijevoda otkrila je pojedine razlike između grčkoga rukopisa i objavljenoga latinskog teksta. One su u nekim slučajevima očito posljedica pogrešno pročitano rukopisa Petrićeva latinskog prijevoda koji je slagaru poslužio kao predložak za tiskano izdanje. U nekim drugim slučajevima te su razlike uzrokovane tradicijom grčkog teksta, to jest razlikama između ovog transliteriranog rukopisa i onog rukopisa koji je Petriću poslužio kao predložak za njegov prijevod na latinski. Napominjemo da je transliteracija ovoga grčkog rukopisa bila izvanredno iskustvo. Danas se nažalost rijetko poseže za grčkim rukopisima i rijetko se dobiva prilika za obavljanje takvog posla. Ovaj je rukopis zbog obilja tahigrafskih znakova bio poseban izazov. Naravno da nam je od neprocjenjive važnosti u počecima bio Petrićev tiskani latinski prijevod, koji je do kraja rada na rukopisu ostao važan čimbenik kontrole.

Ključne riječi: Frane Petrić, Aristotelova *Metafizika*, Ivan Filopon, (Pseudo-)Filoponovi *Komentari Metafizike*, pitagorovci, simbolički; Cod. Phil. gr. 189, transliteracija, grčka minuskula 16. stoljeća

I.

1. Polazište: Citat Filopona u trećem svesku Peripatetičkih rasprava Frane Petrića

U trećoj knjizi trećeg sveska *Peripatetičkih rasprava*¹ navodi Petrić poduži grčki citat (Pseudo-)Filopona i prevodi ga. Taj citat je uzet iz Filoponovih *Komentara Metafizike* ili, kako Petrić kaže, iz Filoponovih *Komentara svih knjiga koje se zovu metafizičkima*.² Taj grčki tekst, niti s tom atribucijom niti s nekom drugom, nije do sada objavljen – ili: bar ga jedna od autorica ovog teksta (Mihaela Girardi-Karšulin) nije mogla naći u korpusu tekstova *Thesaurus linguae graecae*. Poznato je da je Petrić s Cipra donio neke grčke kodekse i da ih je prodao Filipu II. To i sam na mjestu gdje se nalazi taj navod Filopona piše: »Et Philoponus in iis commentariis, quos in Metaphysicos omnes scripsit, quos nos ex Cypro nobiscum attulimus.«³ Poznato je također da je Petrić preveo i objavio Filoponove *Komentare Metafizike*. Ti se *Komentari* danas smatraju (Pseudo-)Filoponovim. Prijevod spomenutog grčkog navoda iz Filoponovih *Komentara Metafizike* u trećem svesku *Peripatetičkih rasprava* nije posve jednak s paralelnim mjestom u Petrićevu izdanom prijevodu Filoponovih *Komentara* – iako je i više nego vjerojatno da je isti grčki tekst bio predložak za oba prijevoda.

Grčki tekst tiskan u trećem svesku *Peripatetičkih rasprava* (1581) glasi:

συμβολικῶς γὰρ οἱ Πυθαγόρειοι ἀριθμοὺς τὰ φυσικὰ εἶδη ἔλεγον. Καὶ τούτους ἀρχὴν οὐχ ὑλικήν, ἀλλ' ὀριστικὴν, ὅτι καὶ ὁ ἀριθμὸς ὀρίζει τὰ ἀριθμούμενα. ἔλεγον οὖν τὸ Ε δίκαιοςύνην, ὡς μέσον τῶν Ι. Καὶ τοῦ Α. Τὸν δὲ Ζ. Καιρὸν. [Nedostaje: χρόνος] διὰ τοὺς Ζ. Σχηματισμοὺς τῆς σελήνης. Τὴν δὲ μονάδα νοῦν, ὡς ἀμερῆ. Τὴν δὲ δυάδα ψυχὴν, ἐπεὶ πόθην, πῆ [Corr. ex πῆ]. Τὸν δὲ Γ. Δόξαν. ἐπεὶ οὐχ ὠρισται, ἀλλὰ πρώτη ἐστὶν ἀδιαίρετος καὶ

¹ Frane Petrić / Franciscus Patricius, *Peripatetičke rasprave, svezak treći / Discussio-num peripateticarum tomus tertius*, uredile Mihaela Girardi-Karšulin i Olga Perić (Zagreb: Institut za filozofiju, 2009), str. 96.

² *Ioannis Philoponi breves, sed apprime doctae et utiles expositiones in omnes XIII Aristotelis libros qui vocantur metaphysici*. Quas Franciscus Patricius de graecis latinis fecerat. (Ferrariae: Apud Dominicum Mamarellum, 1583).

³ Petrić, *Peripatetičke rasprave, svezak treći*, str. 96: »I Filopon u onim komentarima svih knjiga *Metafizike* koje je napisao, a koje smo sa sobom donijeli sa Cipra.«

ἀβέβαιος. Τὸν δὲ Δ. Τὸ ἀπλῶς σῶμα, τὸν δ' Ε. Τὸ φυσικόν, τὸν δὲ ζ. Τὸ ἔμψυχον σῶμα. Διὰ γὰρ Γ. Πρώτου περιττοῦ τῆς ψυχῆς καὶ ἀρτίου τοῦ σώματος. Τὸν δὲ Ι. Κόσμον, ἐπεὶ δεκτικὸν τὸν μὲν τῶν ἀριθμῶν, τὸν δὲ τοῦ παντὸς σώματος. Διὸ καὶ δέκα ἔλεγον τὰς σφαίρας, τῇ ἀπλανῇ καὶ ταῖς ἑπτὰ τῶν πλανωμένων καὶ τῇ γῆ συνείροντες [Corr. ex συνροντες] καὶ τὴν ἀντίχθονα.

Navodimo latinski prijevod tog citata u trećem svesku *Peripatetičkih rasprava* i paralelni tekst u izdanju Filoponovih *Komentara Metafizike* (Sl. 1). Dodajemo hrvatski prijevod citata koji je objavljen u paralelnom izdanju (latinski-hrvatski) trećeg sveska *Peripatetičkih rasprava*.

**Latinski prijevod citata
iz III. sveska**

Symbolice enim Pythagorei dicebant numeros naturales formas, et hos principium non materiale, sed definitivum, quia etiam numerus terminat numerata, dicebant ergo ipsum 5 iustitiam, veluti medium inter 10 et 1, ipsum vero 7 occasionem seu tempus, ob septem lunae figurationes, unitatem vero mentem, ut impartibilem, dualitatem autem animam, quia hinc, illuc. Ipsum vero 3 opinionem, quia non sit terminata, sed primus est indivisibilis et inconstans. Ipsum vero 4 corpus simpliciter, ipsum 5 physicum corpus, ipsum 6 animatum corpus, quia per 3 primo impari, animam, et pari corpore. Ipsum autem 10 mundum, quia susceptivus, ille quidem numerorum, hic vero omnis corporis. Quare decem etiam dicebant sphaeras, inerrabili, et septem errantibus et terrae addentes antichthona.

**Latinski prijevod iz Filoponovih
Komentara Metafizike (str. 5a)**

Symbolice enim Pythagorei, physicas, formas numeros dicebant. Et hos principium non materiale, sed definiens. Quoniam etiam numerus definit ea quae numerantur. Dicebant ergo V. iustitiam, ut medium inter X et I. ipsum vero 7. tempus propter septem Lunae figurationes. Unitatem vero mentem, quia impartibilis. Dualitatem autem, animam. Ut unde et quo motus. Ternarium vero, opinionum, quia non sit definita, sed primus est, indivisibilis et instabilis. 4. vero ipsum, simpliciter corpus. 5. vero corpus physicum. Et 6. Corpus animatum. bis enim tria impari u animae et pari corporis. Decem vero mundum, ut susceptivum; illum quidem numerorum, hunc vero omnium corporum. Ideo et X. vocabant sphaeram, cum aplane et septem planetis, et terrae contrahentes etiam antichthona.

**Hrvatski prijevod citata
iz III. sveska**

Simbolički su, naime, pitagorovci govorili da su brojevi prirodne forme i da oni <brojevi> nisu materijalno počelo nego pojmovno odredbeno, jer također i broj ograničava ono brojeno; govorili su, dakle, da je 5 pravednost, kao srednji između 10 i 1; a 7 uistinu da je prilika ili vrijeme zbog sedam mjesečevih oblikovanja, a da je jedinica um, kao nedjeljiva, a dva da je duša jer <ide> odavle tamo; a tri da je mnijenje jer nije određen, nego je prvi nedjeljiv i nepostojan broj; sâm 4 je tijelo naprosto, a 5 fizičko tijelo; 6 je živo tijelo, jer je po tri, prvom neparnom <broju> duša a po parnom duša s tijelom; 10 je svijet jer prihvaća, onaj doista <sve> brojeve, a ovaj svako tijelo. Zato su govorili da ima također deset sfera jer su dodali protuzemlju <sferi> koja čvrsto stoji i <sferama> sedam lutajućih <zvijezda> i zemlji.

Symbolice enim Pythagorei, physicas, formas numeros dicebant. Et hos principium non materiale, sed definiens. quoniam etiā numerus definit ea quæ numerantur. Dicebant ergo v. iustitiam, vt medium inter x. & 1. ipsum vero 7. tempus propter septem Lunæfigurationes. Vnitatem vero mentem, quia impartibilis. Dualitatem autem, animam, vt vnde, & quo motus. Ternarium vero, opinionum quia non sit definita, sed primus est, indiuisibilis & instabilis 4. vero ipsum, simpliciter corpus 5. vero corpus physicū. & 6. corpus animatū. bis enim tria ab impari animæ & pari corporis. Decem vero, mūdum vt susceptiuum; illum quidem numerorum, hunc vero omniū corporum. Ideo & x. vocabant spheram, cum a plane & septem planetis, & terra. cōtrahentes etiā antichthona. quam vocabant Lunam, eo quod vtraque vtrunque obiecta, faciat eclipsis. Iniustum vero scribitur & ariria, veluti & inseparabilis. Est vero quinquenarius. propterea orthogonum trigonum habere dicibiles lineas. hæc namque 3. hæc vero 4. & hæc subtendens 5. quæ potens vocatur. Cætera vero, enominata. Et quod facit mul

Slika 1. Petrićevo izdanje Filoponovih *Komentara Metafizike* (Ferrariae: Apud Dominicum Marellum, 1583), str. 5a, lijevi stupac.

U Petrićevu izdanju Filoponovih *Komentara Metafizike* taj je komentar uveden kurziviranim riječima: *At numerum* koje upućuju na Aristotelov tekst koji se komentira. Prema tim riječima, međutim, teško možemo sa sigurnošću utvrditi mjesto u *Metafizici*, jer ne posjedujemo prijevod *Metafizike* kojim se Petrić služio, niti cjeloviti grčki rukopis Filoponovih *Komentara Metafizike*, ali ipak u citatu postoji riječ prema kojoj bi se moglo pretpostaviti mjesto u *Metafizici* na koje se citat odnosi. U tom, naime, komentaru Filopon kaže da Aristotel izlaže da su pitagorovci, zbog očuvanja broja 10 u sferama, zemlji dodali *protuzemlju*. Taj tekst nalazi se u *Metafizici*.

Taj podatak navodi na pomisao da se oba komentara, i onaj iz trećeg sveska *Peripatetičkih rasprava* i onaj iz Petrićeva tiskanog prijevoda Filoponovih *Komentara Metafizike*, odnose na:

Metaph., A 5; 985b26–986a12:

ἐπεὶ δὲ τούτων οἱ ἀριθμοὶ φύσει πρῶτοι, ἐν δὲ τούτοις ἐδόκουν θεωρεῖν ὁμοιώματα πολλὰ τοῖς οὐσι καὶ γιγνομένοις, μᾶλλον ἢ ἐν πυρὶ καὶ γῆ καὶ ὕδατι, ὅτι τὸ μὲν τοιονδὶ τῶν ἀριθμῶν πάθος δικαιοσύνη τὸ δὲ τοιονδὶ ψυχῇ τε καὶ νοῦς ἕτερον δὲ καιρὸς καὶ τῶν ἄλλων ὡς εἰπεῖν ἕκαστον ὁμοίως, ἔτι δὲ τῶν ἀρμονιῶν ἐν ἀριθμοῖς ὁρῶντες τὰ πάθη καὶ τοὺς λόγους, – ἐπεὶ δὴ τὰ μὲν ἄλλα τοῖς ἀριθμοῖς ἐφαίνοντο τὴν φύσιν ἀφωμοιωθῆσαι πᾶσαν, οἱ δ' ἀριθμοὶ πάσης τῆς φύσεως πρῶτοι, τὰ τῶν ἀριθμῶν στοιχεῖα τῶν ὄντων στοιχεῖα πάντων ὑπέλαβον εἶναι, καὶ τὸν ὅλον οὐρανὸν ἀρμονίαν εἶναι καὶ ἀριθμὸν καὶ ὅσα εἶχον ὁμολογούμενα ἔν τε τοῖς ἀριθμοῖς καὶ ταῖς ἀρμονίαις πρὸς τὰ τοῦ οὐρανοῦ πάθη καὶ μέρη καὶ πρὸς τὴν ὅλην διακόσμησιν, ταῦτα συνάγοντες ἐφήροττον. Καὶ εἰ τί που διέλειπε, προσεγλίχοντο τοῦ συνειρομένην πᾶσαν αὐτοῖς εἶναι τὴν πραγματείαν· λέγω δ' οἷον, ἐπειδὴ τέλειον ἢ δεκάς εἶναι δοκεῖ καὶ πᾶσαν περιελθῆναι τὴν τῶν ἀριθμῶν φύσιν, καὶ τὰ φερόμενα κατὰ τὸν οὐρανὸν δέκα μὲν εἶναί φασιν, ὄντων δὲ ἐννέα μόνον τῶν φανερῶν διὰ τοῦτο δεκάτην τὴν ἀντίχθονα ποιοῦσιν.

A budući da su brojevi po prirodi prvi među tima, činilo im se <pitagorovcima> kako u njima mogu vidjeti mnoge sličnosti s bićima i stvarima koje nastaju, više nego u vatri, zemlji i vodi (tako te im je ovo svojstvo brojeva pravednost, ono duša i um, drugo pak prigoda, i tako reći slično svako pojedino s drugima). I videći uz to u brojevima svojstva i razloge harmonija. I kako se činilo da je i u ostalim stvarima cjelokupna priroda slična brojevima, a da su brojevi prvi u cijeloj prirodi, držali su da su elementi brojeva ujedno elementi svih stvari te da je cijelo nebo sklad i broj. I koje god su podudarnosti našli u brojevima i harmonijama prema stanjima i dijelovima neba i prema cjelokupnom svjetskom uredu, njih sabirući prilagođavali su; i ako je nešto nedostajalo, trudili su se da im posao bude povezan; govorim na primjer: budući da se broj 10 čini savršenim i da obuhvaća cjelokupnu prirodu bića, kažu da ima deset tijela koja se kreću na nebu; a kako ih je samo devet koja su vidljiva, zbog toga pronalaze protuzemlju kao deseto tijelo.

Samo na tom mjestu u *Metafizici* spominje Aristotel *Protuzemlju*, a u ostalim svojim spisima spominje je samo na dva mjesta u *De caelo*. Komentatori taj termin donose u još četiri fragmenta.⁴ Kako je ovdje riječ o *Metafizici* čini se da se ti navodi nedvojbeno odnose na to mjesto. Tu pretpostavku podupire osobito tekst (*Metaph.*, A 5; 985b26–986a3) u kojem Aristotel kaže da su pitagorovci smatrali da brojevi imaju sličnosti sa stvarima, da je svoj-

⁴ Arist. *Cael.*, 293a.24; *Cael.*, 293b.20; i u fragmentima koje donose Aleksandar iz Afrodizijade u *Komentarima Metafizike* i Simplicije u *Komentarima knjige O nebu*.

stvo jednog broja pravednost, drugog duša, um i prilika. (Ta će se pretpostavka, međutim, pokazati kao netočna.) Ono što u Aristotelovu tekstu u odnosu na Filoponov komentar nedostaje jest pridruživanje pojedinog broja nekom svojstvu bića i obrazloženje tog pridruživanja. To pridruživanje očito nije preuzeto iz poznatih Aristotelovih mjesta, nego se čita kod Asklepija.⁵

Razlike u Petrićevu prijevodu tog pasusa između navoda u tiskanim Petrićevim Filoponovim *Komentarima Metafizike* i navoda u III. svesku *Perripatetičkih rasprava* čini se da su samo prevoditeljske varijante. Sadržajno oba teksta govore isto. Također može se bez dvoumljenja tvrditi da je isti grčki tekst bio predložak za oba latinska prijevoda.

2. Odnos brojeva prema bićima pitagorovci shvaćaju simbolički

Ključna riječ i u jednom i u drugom navodu jest *symbolice – simbolički*. Tom se riječju Petrić suprotstavlja Aristotelovoj tvrdnji da su pitagorovci mislili da su brojevi *doslovno* prirodne forme, odnosno forme prirodnih stvari; dakle direktno se suprotstavlja Aristotelovoj usporedbi Platona i pitagorovaca. Aristotel naime izlaže da Platon brojeve postavlja odvojeno od stvari, dok ih pitagorovci smatraju stvarima samim:

⁵ Usp. Asclepius Philosophus, *In Aristotelis metaphysicorum libros A–Z commentaria, in Metaph.*, 34.28–35.2: ἔλεγον οὖν τὴν μονάδα τὸν νοῦν διὰ τὸ ἀμερῆς καὶ τὸ πρῶτον, τὴν δὲ δυάδα ἔλεγον εἶναι τὴν ψυχὴν, ἐπειδὴ ἔχει τὸ ποθὲν ποιᾶσθαι γὰρ ἀπὸ προτάσεων καὶ τελευτᾶ ἐπὶ συμπέρασμα. τὸν δὲ τρία ἀριθμὸν ἔλεγον τὴν δόξαν, ἐπεὶ οὐχ ὠρισται, ἀλλὰ πρώτη ἐστὶν ἀδιαίρετος, καὶ οὐκ ἔχει βεβαίως, εἴτε ἀθάνατος ἐστὶν ἢ ψυχὴ εἴτε θνητὴ, καὶ εἴτε αἰδιος ὁ κόσμος εἴτε φθαρτός, ὥσπερ ἐνταῦθα καὶ ἔστι. τὸν δὲ τέσσαρα ἀριθμὸν ἔλεγον τὸ σῶμα τὸ ἀπλῶς. τὸν δὲ πέντε τὸ φυσικὸν σῶμα. τὸν δὲ ἕξ τὸ ἔμψυχον, ἐπειδὴ ὁ ἕξ πρῶτος ἐστὶν ἀπὸ τριάδος καὶ δυάδος πολυπλασιαζόμενος, τουτέστιν ἀπὸ περιττοῦ καὶ ἀρτίου. ἔστι δὲ ἡ ψυχὴ πρὸς τῷ περιττῷ ὡς ἀδιαίρετος, τὸ δὲ σῶμα πρὸς τῷ ἀρτίῳ ὡς διαίρετόν. <...> »(Govorili su da je broj 1 um, jer je nedjeljiv i prvi, govorili su da je 2 duša, jer ima odakle-kamo. Počinje naime kod protaza i završava u konkluziji; govorili su da je broj 3 mnijenje, jer nije određeno, nego je prvo neodređeno i nije sigurno, bilo da je duša besmrtna ili smrtna i bilo da je svijet vječan ili propadljiv – kako po tome jest. Za broj 4 rekli su da je tijelo naprosto, za broj 5 da je fizičko tijelo, za 6 da je tijelo s dušom, jer je 6 uvećan od 2 i 3, tj. od neparnog i parnog. Duša je u odnosu na neparno nedjeljiva, a tijelo u odnosu na parno djeljivo. [I dalje.]«.

Metaph., A 6; 987b27–29

καὶ ἔτι ὁ μὲν τοὺς ἀριθμοὺς παρὰ τὰ αἰσθητὰ, οἱ δ' ἀριθμοὺς εἶναι φασὶν αὐτὰ τὰ πράγματα, καὶ τὰ μαθηματικὰ μεταξὺ τούτων οὐ τιθέασιν.

I on <Platon> kaže da su brojevi mimo osjetilnih stvari, a oni <pitagorovci> kažu da su brojevi stvari same i ne postavljaju ono matematičko između njih <stvari i ideja>.

Filoponov komentar u kojem kaže da su pitagorovci govorili simbolički stoji u funkciji dokidanja razlika između Platona i pitagorovaca i ustanovljavanja jedinstvene *pitagorovsko-platoničke*, tj. i Platonove i pitagorovske i novoplatoničke tradicije koja traje: za Filopona – do Filopona, a za Petrića, kad prevodi i navodi Filopona – do Petrića samog. Tom riječju *symbolice* ukazuje (Pseudo-)Filopon (i Petrić) na to da pitagorovce ne treba tumačiti doslovno, nego u nekom prenesenom značenju.

3. Digresija: mogući izvori Petrićeva grčkog navoda iz trećeg sveska Peripatetičkih rasprava i prijevoda Filoponovih Komentara Metafizike

Drži se, ili je opreznije reći: držalo se, da je Filoponov *Komentar Metafizike* izgubljen, da je Petrićev prijevod Filopona u stvari (Pseudo-)Filopon, a grčki tekst koji bi mogao biti predložak za Petrićev prijevod nije do sada objavljen, odnosno ja ga nisam našla u korpusu *Thesaurus linguae graecae*. No bez obzira na to je li Petrićev prijevod *Komentara Metafizike* Filopon ili (Pseudo-)Filopon, on je za Petrića jako važan. Kad kažemo važan, to znači da je Petriću Filoponov *Komentar Metafizike* važan u njegovoj argumentaciji protiv Aristotela i za njegovo shvaćanje filozofije uopće.

Poznata su također dva grčka kodeksa za koje se smatra da su mogući predlošci za Petrićev prijevod. Jedan je vatikanski: Cod. Vat. Urbin. 49, a drugi bečki: Cod. Phil. gr. 189. Bečki je rukopis digitaliziran i može se čitati na stranicama Austrijske nacionalne biblioteke:

http://aleph.onb.ac.at/F/GUFVVBG5E45V1VU6SUEXN95P8VU5CRMVK8BSTXLGUI6HE8HNSQL-08402?func=find-a&find_code=WSG&request=cod.+phil.+gr.+189&request_op=AND&find_code=WRD&request=&request_op=AND&find_code=WRD&request=&request_op=AND&find_code=WAA&request=&request_op=AND&find_code=WSP&request=&request_op=AND&find_code=WSG&request=&x=49&y=10

ili:

<http://aleph.onb.ac.at/F/AXAAITSH3R2MHHC9I3V2DXCTIEPHRLN3H69S3HH6Y1SJ5MK9QT->

Od Vatikanskog rukopisa poznajemo samo *implicit* i *explicit* koje u svojem članku o *Komentaru Metafizike* Ivana Filopona donosi Hans Reiner.⁶

Implicit – Codex Urbinas 49:

Μετὰ τὰ φυσικὰ ἐπιγέγραπται ἡ πραγματεία οὐ κατὰ τὴν ἕξιν τοῦ πραγματος, ἀλλὰ κατὰ τὴν τάξιν τῆς ἀναγνώσεως. Διαλαμβάνει γὰρ περὶ ἀρχῶν φυσικῶν.

Explicit – Codex Urbinas 49:

ὧδε μὲν οὖν τέλος ἔσχεν αὐτὸ τὸ Ν καὶ ξύμπασα τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ σύνταξις καὶ αἱ εἰς αὐτὸ σχολαί. Οὗ χάρις καὶ δόξα εἶη χριστῶ τῷ ἀληθινῷ θεῷ ἡμῶν. ἀμήν.

Petrićev prijevod:

Metaphysica inscripta est tractatio haec, non secundum habitum rei, sed secundum ordinem lectionis. Disserit enim etiam hic de principiis physicis.

Petrićev prijevod:

Hoc ergo modo finem habuit hic 14. Et universa metaphysicorum tractatio, et in ea scholae. Cuius gratia gloria esto Christo vero Deo nostro. Amen.

Treći rukopis koji sadrži dijelove teksta koji su mogli biti predložak za Petrićev prijevod spominje S. Alexandru.⁷ Ni taj rukopis nije, koliko je poznato, objavljen, premda je S. Alexandru najavio rad na njegovu kritičkom izdavanju (str. 352). Taj je rukopis, sudeći po članku, još fragmentarniji od bečkog. Usput spomenuto, Alexandru naziva Petrića Franciscus Patritius Venetus.

4. Tumačenje pitagorovskog shvaćanja brojeva u simboličkom smislu prisutno je ne samo u tekstu (Pseudo-)Filoponovih Komentara Metafizike nego i u nedvojbeno autentičnim Filoponovim tekstovima

Vratimo se tumačenju Petrićeva navoda Filoponovih *Komentara Metafizike* u trećem svesku *Peripatetičkih rasprava* i u prijevodu Filoponovih *Komentara Metafizike*.

⁶ Hans Reiner, »Der Metaphysik-Kommentar des Joannes Philoponos«, *Hermes* 82 Bd., H. 4 (1954), str. 481. Reiner također navodi da se razlike među tim rukopisima (vjerojatno s obzirom na *implicit* i *explicit*, a ne u cjelini) svode na male razlike u prepisivanju i da je u bečkom rukopisu dodana zaključna fraza: δόξα σοι ὁ θεός.

⁷ Stefan Alexandru, »A New Manuscript of Pseudo-Philoponus' Commentary on Aristotle's *Metaphysics* Containing a Hitherto Unknown Ascription of the Work«, *Phronesis* Vol. 44, No. 4 (Nov., 1999), str. 347–352. Zahvaljujemo prof. dr. Filipu Grgiću što nas je upozorio na taj članak.

Riječ *simbolički*, za koju smo ustvrdili da je ključna u oba navoda, česta je ne samo u gore navedenom citatu iz trećeg sveska *Peripatetičkih rasprava* nego se i inače nalazi u tekstovima koji su nedvojbeno Filoponovi – i to na više mjesta vezano upravo uz filozofiju pitagorovaca. Za usporedbu navodimo sljedeća mjesta:

U Komentarima Druge analitike Filopon piše:

In Apo., 13.3.301.26–28

οὐσίαν δὲ εἶπε τὴν μονάδα κατὰ τοὺς Πυθαγορείους, περὶ ὧν πολλάκις ἡμῖν εἴρηται, ὅτι συμβολικῶς τὰ εἶδη καὶ τὰς τῶν πραγμάτων φύσεις καὶ οὐσίας διὰ τῶν ἀριθμῶν ἐσήμαινον.

Rekao je da je monada supstancija po pitagorovcima; za njih smo često rekli da su brojevima simbolički označavali forme i naravi stvari.

U Komentarima knjige O duši:

In de An., 15.73.21–24

Καὶ δῆλον ὅτι ἐπειδὴ Πυθαγόρειος ἦν ὁ Ἐμπεδοκλῆς, συμβολικῆ δ' ἦν ἡ τῶν Πυθαγορείων διδασκαλία, καὶ αὐτὸς συμβολικῶς περὶ τούτων ἔλεγε καὶ λέγων τὴν ψυχὴν ἐκ τῶν στοιχείων εἶναι οὕτως ἔλεγε δηλονότι οὐχ ὡς ἐκ πυρὸς οὐσαν καὶ ὕδατος καὶ τῶν λοιπῶν.

Očito je, jer je Empedklo bio pitagorovac, a učenje pitagorovaca bilo je simboličko, da je simbolički govorio o tome i govoreći da je duša iz elemenata očito je tako govorio, a ne kao da je iz vatre i vode i ostalih <elemenata>.

U Komentarima Fizike na tri mjesta:

In Ph., 16.92.24–30

1. οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι τὴν μὲν ὕλην καὶ τὸ ὑποκειμένον τὸ ἐν λέγουσι, τὰ δὲ ἐναντία εἰδοποιούς διαφορὰς τοῦ ὑποκειμένου (κρατούμενον γὰρ τὸ ὑποκειμένον ποτὲ μὲν τῇ πυκνώσει ποτὲ δὲ τῇ μανώσει, οὕτω γεννᾶν τὰ σώματα), Πλάτων δὲ ἔμπαλιν τὰ μὲν ἐναντία, λέγω δὲ τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν, ὕλην ποιεῖ, τὸ δὲ ἐν τὸ εἶδος τὸ τῇ ὕλῃ ἐπιγινόμενον καὶ ποιοῦν τὰ σώματα. ἴσμεν δὲ ὅτι Πυθαγόρειος ὁ Πλάτων, συμβολικῶς δὲ πάντα οἱ Πυθαγόρειοι ἔλεγον, ἐπεὶ κἀκεῖνοι τὴν ἀόριστον δυάδα τὴν ὕλην καλοῦσιν.

1. Drugi govore da je jedno materija i subjekt, a za kontrarno koje predstavlja neku formu govore da su razlike subjekta (pravilo je da subjekt ponekad gustoćom, ponekad razrijedenošću tako rađa tijela); Platon naprotiv kontrarno, kažem – veliko i malo, drži materijom, a ono jedno forma je koja se dodaje materiji i koja čini tijela. Znamo da je Platon pitagorovac, simbolički su sve govorili pitagorovci, jer i oni nazivaju neodređeno dvojstvo materijom.

In Ph., 16.388.24–26

2. Ἰστέον δὲ ὅτι ὡσπερ εἰώθεσαν οἱ Πυθαγόρειοι συμβολικῶς τὰς διδασκαλίας ἐκ τῶν ἀριθμῶν ποιεῖσθαι, οὕτω καὶ τὸ ἄπειρον συμβολικῶς ἐν ταῖς ἀρχαῖς ἀπετίθεντο.
2. To je potrebno znati da kao što su pitagorovci bili navikli simbolički izvoditi učenja iz brojeva, tako su i ono beskonačno simbolički postavili u počelima.

In Ph., 17.610.19–20

3. δῆλον δὲ ὅτι ὡσπερ εἰώθεσαν οἱ Πυθαγόρειοι διὰ συμβόλων πάντα λέγειν, οὕτω καὶ τοῦτο συμβολικῶς ἔλεγον
3. Očito je da, kako su pitagorovci bili navikli sve govoriti kroz simbol, tako su i to simbolički govorili.

5. *Simboličko tumačenje pitagorovskog shvaćanja broja nalazi se na dva mjesta u Filoponovim Komentarima Metafizike koje je preveo Petrić, a referira se na dva različita teksta iz Metafizike*

Međutim i u Petrićevu prijevodu (Pseudo-)Filoponovih *Komentara Metafizike* riječ *simbolički* pojavljuje se – vezano uz pitagorovce bar na još jednom mjestu (tj. koliko je bilo moguće utvrditi – teško je jamčiti za potpunost). To je mjesto *prije* (str. 3b) onog gore navedenog koje je paralelno citatu donesenom u trećem svesku *Peripatetičkih rasprava*. To mjesto važno je navesti u ovom radu ne samo zato što se tu riječ *simbolički* povezuje s *pitagorovcima*, ne samo zato što je sadržajno vezano s prethodno navedenim, ali u tekstu Filoponovih *Komentara Metafizike* kasnijim citatom (str. 5a), nego i zato što raspolažemo i grčkim citatom koji je Antica-Nada Ćepulić (jedna od autorica ovog članka) za potrebe Instituta za filozofiju prvi put transliterirala iz spomenutog bečkog manuskripta. Za to će se mjesto pokazati da se, protiv prvotne pretpostavke, odnosi na *Metaph.*, A 5; 985b32–986a12, a ne onaj citat Filopona iz trećeg sveska *Peripatetičkih rasprava* i njemu paralelni prijevod iz Petrićeva prijevoda Filoponovih *Komentara Metafizike* (str. 5a).

**Petrićev prijevod objavljen
u Filoponovim Komentarima
Metafizike na str. 3b**

Pythagoreioi quidem volunt eorum sapientiam occultam facere cerdonibus. Symbolice tradiderunt disciplinas. Dicebant, ergo, unitatem mentem; dualitatem animam illud quidem ob impartibilitatem, hoc vero, ob motum hinc inde, ternarium vero opinionem, quia non terminatus est, sed primus indivisibilis: quatuor corpus simpliciter 5. Physicum corpus, vel etiam iustitiam ut medium X et unius. 6. Corpus animatum a 3 enim quod est corpus, est impar, et a 2 quod est anima ut par, multiplicatur. 7. occasionem, postquam luna septem dies habens, quadrat totum tempus; duos dies enim cum dimidio facit in quoque signo. Transit ergo tria signa quadrat, Zodiaci quarta pars. Decem vero mundum vocarunt, ut enim 10. susceptivus est numerorum, ita mundus suscipit omnes formas.

**Transliteracija (A.-N. Čepu-
lić) tog teksta iz bečkog
manuskripta**

οἱ Πυθαγόρ(ε)ιοὶ μὴ θέ-
λοντες κατάδηλον τὴν
ἑαυτῶν σοφίαν ποιῆσαι
τοῖς σκυτεῦσι συμβολικῶς
παρεδίδοσαν τὰ μαθήμα-
τα. ἔλεγον οὖν τὴν μονά-
δα, νοῦν· τὴν δυάδα ψυχὴν·
ἐκεῖνο μὲν διὰ τὸ ἀμερές.
τοῦτο δὲ διὰ τὴν πόθεν ποῖ
κίνησιν· τὴν γ' δόξαν ἐπεὶ
οὐχ ἄρισται, ἀλλὰ πρώτη
ἐστὶν ἀδιαίρετος. Τὸν δ'
τὸ ἀπλῶς σῶμα. Τὸν ε',
τὸ φυσικὸν σῶμα ἢ καὶ
δικαιοσύνην· ὡς μέσον
ὄντα τῶν 1 καὶ τοῦ ἐνός·
τὸν ζ', τὸ ἔμψυχον. ἀπὸ
τριάδος γὰρ ὃ ἐστὶ ψυχὴ ὡς
περιττός. Καὶ δυάδος, ὃ ἐστὶ
σῶμα πολλαπλασιάζεται
τὸν ζ' καιρόν· ἐπεὶ ἡ σε-
λήνη ἑπταήμερος οὔσα
τετραγωνίζει τὸν ἥλιον·
δύο καὶ ἡμισυ γὰρ ἡμέρας
ποιεῖ ἐν ἑκάστῳ ζῳδίῳ.
Διαβαίνει τοίνυν τὰ γ' ζῳ-
δία, ὃ ἐστὶ τοῦ ζῳδιακοῦ δ'
τὸν δὲ 1 κόσμον ἐκάλουν·
ὡς γὰρ ὁ 1 δεκτικὸς τῶν
ἀριθμῶν, οὕτω καὶ ὁ κόσ-
μος δεκτικὸς πάντων τῶν
εἰδῶν ~

**Prijevod (autorica)
s latinskog**

Pitagorovci su htjeli svoju mudrost učiniti tamnom obrtnicima. Simbolički su prenosi učjenja. Govorili su da je dakle jedinica um, dvojstvo duša – ono <prvo> zbog nedjeljivosti, ovo pak zbog kretanja ovamo-odanle, tri da je mnijenje, jer nije određeno, nego prvo nedjeljivo; četiri tijelo naprosto; pet fizičko tijelo ili također pravednost, kao sredina između 10 i 1. Šest koje je oživljeno tijelo umnožak je od 3, koje je tijelo, neparno, i od 2, koje je duša, parno. Sedam je prilika, jer Mjesec imajući sedam dana dovršava cijelo vrijeme; dva i pol dana provodi u svakom znaku. Prelazi dakle tri znaka i dovršava četvrtinu zodijaka. Deset su nazivali svijetom; kao što deset prihvaća brojeve, tako svijet prihvaća sve forme.

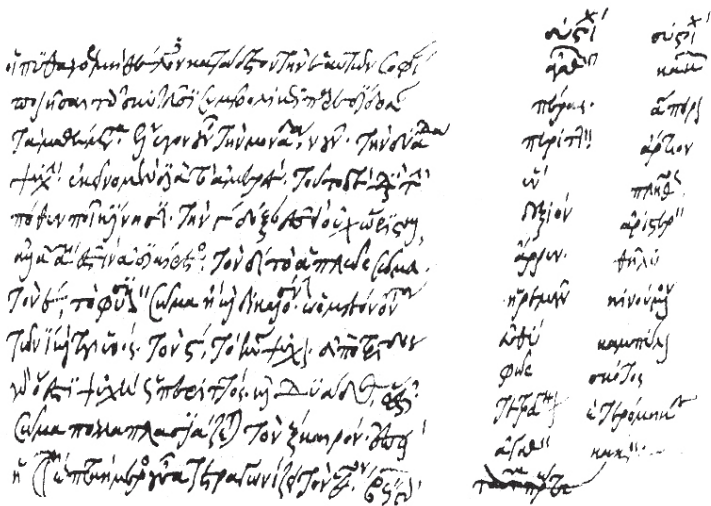
Kako se vidi, ovaj se citat sa str. 3b Petrićeva prijevoda Filoponovih *Komentara Metafizike* djelomično poklapa s navodom iz trećeg sveska *Petricetičkih rasprava*. Također se djelomično poklapa s paralelnim citatom iz Petrićeva prijevoda Filoponovih *Komentara Metafizike* na str. 5a (kojemu međutim u tom prijevodu prethodi na str. 3b). Poklapa se u tome što a. pitagorovsko učenje zove simboličkim, b. što određuje pravednost i fizičko tijelo kao broj 5, broj 4 određuje kao tijelo naprosto, broj 6 kao oživljeno

tijelo, broj 10 kao svijet, broj 1 kao um, broj 2 kao dušu, broj 3 kao mnijenje i c. što u oba citata nedostaje tumačenje broja 8 i broja 9.

Razlike su sljedeće: u citatu na str. 3b Filopon ističe da su pitagorovci htjeli učiniti svoje učenje mračnim za obrtnike (pod obrtnicima se vjerojatno misli na one matematičare koji se matematikom bave u funkciji svoje struke – trgovina, gradnja hramova, brodova i sl., a ne kao znanošću). Redoslijed izlaganja brojeva i njihovih značenja izmijenjen je.

No bečki rukopis koji donosi grčki tekst, za koji je rečeno da bi mogao biti predložak Petrićevu prijevodu, pokazuje u odnosu na tiskani prijevod (na str. 3b) jedno značajno odstupanje. Naime u bečkom je rukopisu paralelno uz gore citirani grčki tekst tiskan i popis pitagorovskih parova, otprilike ovako:

οί Πυθαγόρ(ειοι) μή θέλοντες κατάδηλον τήν έαυτῶν σοφίαν ποιῆσαι τοῖς σκυτεῦσι συμβολικῶς παρεδίδοσαν τὰ μαθήματα. έλεγον οὖν τήν μονάδα, νοῦν· τήν δυάδα ψυχήν· έκεινο μὲν διά τὸ άμερες· τοῦτο δέ διά τήν πόθεν ποιί κίνησιν· τήν γ' δόξαν έπει οὐχ άρισται, αλλά πρώτη έστιν άδιαίρετος. Τὸν δ' τὸ άπλῶς σώμα. Τὸν ε', τὸ φυσικόν σώμα ἢ και δικαισύνην· ώς μέσον όντα τῶν Ι' και τοῦ ένδός· τὸν Ζ', τὸ έμψυχον. άπό τριάδος γάρ ό έστι ψυχή ώς περιττός. Καί δυάδος, ό έστι σώμα πολλαπλασιάζεται τὸν ζ' καιρόν· έπει ἡ σελήνη έπταήμερος οὔσα τετραγωνίζει τὸν ἥλιον· δύο και ἡμισυ γάρ ἡμέρας ποιει έν έκάστῳ ζῳδίῳ. Διαβαίνει τοίνυν τὰ γ' ζῳδια, ό έστι τοῦ ζῳδιακού δ'· τὸν δέ Ι' κόσμον έκάλουν· ώς γάρ ό Ι' δεκτικός τῶν αριθμῶν, οὔτω και ό κόσμος δεκτικός πάντων τῶν είδῶν :-	συστοιχία άγαθῶν πέρας περιττόν έν δεξιόν άρρεν ἡρεμοῦν εὐθύ φῶς τετράγωνον άγαθόν	συστοιχία κακῶν άπειρον άρτιον πλήθος άριστερόν θῆλυ κινούμενον καμπύλον σκότος έτερόμηκες κακόν :-
	ταῦτα περι τα?	

Slika 2. Bečki rukopis (Pseudo-)Filoponovih *Komentara Metafizike*, f. 131r (na kraju).

Popis tih parova donosi Aristotel u *Metafizici* A 5; 986a22–986a26:

ἕτεροι δὲ τῶν αὐτῶν τούτων τὰς ἀρχὰς δέκα λέγουσιν εἶναι τὰς κατὰ συστοιχίαν λεγομένας,

- πέρας [καὶ] ἄπειρον,
- περιττὸν [καὶ] ἄρτιον,
- ἓν [καὶ] πλῆθος,
- δεξιὸν [καὶ] ἀριστερόν,
- ἄρρεν [καὶ] θῆλυ,
- ἠρεμοῦν [καὶ] κινούμενον,
- εὐθὺ [καὶ] καμπύλον,
- φῶς [καὶ] σκότος,
- ἀγαθὸν [καὶ] κακόν,
- τετραγώνον [καὶ] ἑτερόμηκες

Drugi od tih istih <tj. pitagorovaca> govore o deset počela, svrstanih po parovima:

- granica i neograničeno
- neparno i parno
- jedno i mnoštvo
- desno i lijevo
- muško i žensko
- mirujuće i krećuće se
- ravno i iskrivljeno
- svjetlo i tama
- dobro i zlo
- istostranični i raznostranični četverokut

Filoponov redosljed parova malo se razlikuje od Aristotelova. Kod Filopona dobro – zlo došlo je s predzadnjeg na prvo mjesto i gramatički se riječ promijenila od nominativa sg. n. u genitiv plurala (m.f.n.) – što bi moglo značiti da tu par nije: ono dobro – ono zlo, nego da je shvaćen kao par

između dobrih – zlih <stvari, entiteta>. U Aristotelovoj *Metafizici* međutim ti se pitagorovski parovi nalaze *neposredno iza* mjesta na kojem Aristotel spominje *protuzemlju* (*Metaph.*, A 5; 986a12), komentar pak uz koji se u rukopisu nalaze pitagorovski parovi nalazi se u Petrićevu prijevodu Filoponovih *Komentara Metafizike* znatno *prije* mjesta na kojem se pojavljuje termin *protuzemlja*.

Između komentara uz koji se u rukopisu nalaze pitagorovski parovi i komentara u kojem se spominje *protuzemlja* nalaze se u Petrićevu prijevodu Filoponovih *Komentara Metafizike* dvije i pol stranice teksta.⁸ Te stranice odnose se na tekst *Metafizike* od otprilike 986a8 – gdje se nalazi Aristotelovo izlaganje da su pitagorovci radi očuvanja broja 10 dodali *protuzemlju*, do 990a23 – gdje Aristotel ističe razliku između Platona i pitagorovaca. Platon je brojeve postavio odvojeno od osjetilnih stvari, a pitagorovci su smatrali da ne postoji drugi broj osim onoga iz kojeg se svijet sastoji. Nakon tog mjesta, čija se relacija prema Aristotelovu tekstu (990a23) jasno može uočiti, kod Filopona slijedi citat koji započinje riječju *Symbolice*, a završava riječju *antithona*. Kod Aristotela međutim na tom mjestu ne slijedi riječ *protuzemlja*. Slijedi izlaganje da pitagorovci za svojstva u svijetu (mnijenje, prigoda, nepravednost) drže da su brojevi i zaključuje tezom da su i Platon i pitagorovci smatrali da su brojevi uzroci, ali Platon je to mislio za inteligibilne brojeve, a pitagorovci za osjetilne.

Iz tih analiza mislimo da se može zaključiti da su ti *Komentari Metafizike* znatno slobodniji od kasnijih komentara, npr. Averoesa ili Tome Akvinskog, odnosno da se Filopon ne drži strogo Aristotelova teksta, premda je Petrić pokušao to sugerirati navođenjem natuknica u kurzivu kojima započinju poglavlja. Ne drži se točno odnosa brojeva i svojstava koji je donekle različit kod Aristotela i u odnosu na prvi i u odnosu na drugi citat i zanimljivo je da on u prvom citatu ne navodi *protuzemlju*, gdje se ona nalazi u Aristotelovu tekstu, a u drugom citatu je navodi – tamo gdje se ona kod Aristotela ne čita. Iz svega toga mislim da proizlazi, da je Filoponu u osnovi bilo stalo da istakne nedoslovnost, prenesenost, simboličnost pitagorovskog učenja o broju, odnosno da se suprotstavi Aristotelovu shvaćanju da pitagorovci govore o osjetilnom broju. To je shvaćanje i ono na koje se i Petrić poziva.

⁸ Tj. u latinskom prijevodu Filoponovih *Komentara*; naime u bečkom rukopisu na tom se mjestu, tj. nakon nabiranja pitagorovskih parova, prekida komentiranje *Metafizike* A i započinje komentar *Metafizike* Z.

6. Usporedba Pseudo-Filoponovih citata o simboličkom značenju pitagorovskog shvaćanja broja koje donosi Petrić s nedvojbeno Filoponovim citatima

Ako se pak usporede tri citata u kojima se navodi da su pitagorovci simbolički govorili o brojevima: onaj iz (Pseudo-)Filoponovih *Komentara Metafizike* koje je preveo i objavio Petrić (na str. 5a), onaj iz trećeg sveska *Peripatetičkih rasprava* i onaj iz (Pseudo-)Filoponovih *Komentara Metafizike* (na str. 3b) s već spomenutim citatima iz nedvojbeno autentičnih Filoponovih spisa, može se zaključiti da se ta tri citata potpuno podudaraju, s obzirom na smisao, s nedvojbeno autentičnim Filoponovim tekstovima u kojima se o pitagorovcima kaže da su simbolički govorili o brojevima, odnosno da ti citati pokazuju isto tumačenje i shvaćanje pitagorovaca. To bi pak govorilo u prilog tome da su *Komentari Metafizike* koje je Petrić preveo i objavio (ili bar navedeni citati) doista Filoponovi.

7. Pretpostavke da bi se mogao donijeti određeniji ili čak konačni zaključak

Charles Lohr koji je 1991. g. objavio reprint Petrićeva prijevoda *Ioannis Philoponi breves sed apprime doctae et utiles expositiones in omnes XIII Aristotelis libros qui vocantur Metaphysici*, čini se da je takav konačni sud već donio. Lohr je naime izmijenio Petrićev naslov i on u njegovom izdanju glasi: *Pseudo-Johannis Philoponi Expositiones in omnes XIV Aristotelis libros Metaphysicos – übersetzt von Franciscus Patricius*.⁹ Treba prije svega upozoriti na to da su se u odnosu na Petrićevo izdanje i naslov dogodile dvije važne promjene. Filopon je u izdanju Charlesa Lohra postao Pseudo-Filopon, a metafizičke Aristotelove knjige nemaju više dodatak: *qui vocantur metaphysici* – tj. izgubio se kvalifikativ: *takozvani metafizički* kojim je Petrić izrazio svoj stav o Aristotelovoj *Metafizici*.

Pred reprint Petrićeva prijevoda stavio je Charles Lohr veliki »Uvod« u kojem izlaže recepciju Aristotelove *Metafizike* od antičkog doba do Filopona i konačno do Petrića. Uvod kulminira u dokazivanju da Petrićev prijevod Filoponovih komentara takozvanih metafizičkih knjiga u stvari nije

⁹ *Pseudo-Johannis Philoponi Expositiones in omnes XIV Aristotelis libros Metaphysicos – übersetzt von Franciscus Patricius*, Neudruck der ersten Ausgabe Ferrara 1583, mit einer Einleitung von Charles Lohr, Bd. 2 (Stuttgart – Bad Cannstatt: CAGL, 1991).

Filopon, nego (Pseudo-)Filopon. Na ovom mjestu nemoguće je analizirati sve Lohrove argumente. Mislimo da je zasada dovoljno reći da navedeni citati o simboličkom karakteru pitagorovske koncepcije broja ne proturječe stavovima iz nedvojbeno autentičnih Filoponovih spisa. Transliteracija i objavljivanje rukopisa pretpostavke su za sve daljnje zaključke.

U kojem smjeru treba tražiti konačan zaključak o autorstvu tih *Komentara Metafizike*, sasvim je jasno izložio već Hans Reiner 1954. g. U članku »Der Metaphysik-Kommentar des Joannes Philoponos« Hans Reiner¹⁰ postavlja pitanje o tome treba li *Komentare Metafizike* koje je preveo i objavio Petrić pripisati Filoponu ili (Pseudo-)Filoponu. On spominje oba spomenuta rukopisa, vatikanski i bečki u kojem se i nalazi ime Ivana Filopona. Reiner navodi da su *implicit* i *explicit* vatikanskog i bečkog rukopisa isti, osim što je u bečkom dodan tekst: δόξα σοι ὁ θεός te kaže da će se o tome je li to Filopon ili (Pseudo-)Filopon moći konačno odlučiti tek onda kad tekst bude transliteriran i objavljen.¹¹ On prvenstveno misli na vatikanski kodeks koji smatra predloškom za Petrićev prijevod.

Transliteriranje i objavljivanje koje tekst čini pristupačnim istraživačima svakako treba zagovarati. Čudno je da to nije učinjeno već prije. Prilog nastojanju da tekstovi koji su mogući predložak za Petrićev prijevod Filoponovih *Komentara Metafizike* postanu pristupačni istraživačima daje i Institut za filozofiju na čiji je poticaj i za čije je potrebe Antica-Nada Čepulić, suautorica ovog članka, započela transliteraciju, ne doduše vatikanskog, nego bečkog manuskripta koji je nama bio pristupačniji. Evo njezina opisa i analize manuskripta:

II.

1. Bečki rukopis Cod. Phil. gr. 189

U prvom svesku kapitalnog djela Herberta Hungera *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek 1: Codices historici, codices philosophici et philologici*, Beč 1961. nalazimo osnovne

¹⁰ Reiner, »Der Metaphysik-Kommentar des Joannes Philoponos«, str. 480–482.

¹¹ Isto, str. 482.

kataloške podatke o rukopisu s oznakom Phil. gr. 189.¹² Hunger ondje navodi da je rukopis nastao polovicom 16. st. (prije 1562. godine), da je pisan na papiru dimenzija 216 / 218×155 / 157 mm. Broj redaka u rukopisu kreće se između 22 i 29. Rukopis je nepotpun. Nedostaju listovi 1–25. Taj je dio danas pronađen kao zaseban rukopis iz iste zbirke, Phil. gr. 156, koji sadrži tekst Platonova *Fedra*.

Na listovima 26r–125r nalazi se tekst Aristotelove *Metafizike*.¹³ Od 26r do 46v proteže se tekst 1. knjige (A). Hunger navodi da ispred f. 32 nedostaje jedan list, ali bez gubitka teksta. Zatim navodi da ispred f. 47 nedostaje jedan list na kojem je izgubljen tekst, ali ga ne identificira.¹⁴ Smatramo da ovdje možemo identificirati izgubljeni tekst i s priličnom sigurnošću ustvrditi da se radi o početku 5. knjige Aristotelove *Metafizike* (E). List je naime otrgnut, a na njegovu se ostatku u svakom retku čita po nekoliko početnih slova. Na poledini lista ispisana su, kako se može zaključiti po preostalim, završnim, slabo čitljivim znakovima, samo prva dva retka, što bi moglo značiti da je sam pisar odustao od prepisivanja 5. knjige, pa je onda možda sam i otrgnuo taj list. Donosimo usporedbu tih preostalih slova s cjelovitim Aristotelovim tekstom.¹⁵ Podcrtana su ona slova koja su u rukopisu vidljiva na ostatku otrgnutog lista.

Ἀριστοτέλους τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ ε΄

Αἱ ἀρχαὶ καὶ τὰ αἴτια ζητεῖται τῶν ὄντων, δῆλον δὲ ὅτι ἦ ὄντα.
ἔστι γάρ τι

αἴτιον ὑγείας καὶ εὐεξίας, καὶ τῶν μαθηματικῶν εἰσὶν ἀρχαὶ καὶ
στοιχεῖα καὶ αἴτια, καὶ

ὅλως δὲ πᾶσα ἐπιστήμη διανοητικὴ ἢ μετέχουσα τι διανοίας περὶ

αἰτίας καὶ ἀρχάς ἐστὶν ἢ ἀκριβεστέρας ἢ ἀπλουστέρας. ἀλλὰ
πᾶσαι αὗται περὶ

ἔν τι [ὄν τι] καὶ γένος τι περιγραψάμεναι περὶ τούτου πραγμα-
τεύονται, ἀλλ' οὐχὶ περὶ

¹² Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek 1: Codices historici, codices philosophici et philologici*, Museion N.F. 4, Bd. 1, T. 1 (Wien: Hollinek, 1961), str. 298.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ *Metaphysica*, u: William David Ross (ed.), *Aristotle's Metaphysics*, 2. Vols. (Oxford: Clarendon Press, 1924).

ὄντος ἀπλῶς οὐδὲ ἢ ὄν, οὐδὲ τοῦ τί ἐστίν οὐθέννα λόγον ποιοῦνται,
ἀλλ’

ἐκ τούτου, αἰ μὲν αἰσθήσει ποιήσασαι αὐτὸ δῆλον αἰ δ’ ὑπόθεσιν
λαβοῦσαι

τὸ τί ἐστίν, οὕτω τὰ καθ’ αὐτὰ ὑπάρχοντα τῷ γένει περὶ ὃ εἰσιν
ἀποδει-

κνύουσιν ἢ ἀναγκαιότερον ἢ μαλακώτερον· διόπερ φανερόν ὅτι
οὐκ ἔστιν ἀπόδειξις οὐσίας

οὐδὲ τοῦ τί ἐστίν ἐκ τῆς τοιαύτης ἐπαγωγῆς, ἀλλὰ τις ἄλλος
τρόπος τῆς δηλώσεως.

ὁμοίως δὲ οὐδ’ εἰ ἔστιν ἢ μὴ ἔστι τὸ γένος περὶ ὃ πραγματεύονται
οὐδὲν λέ-

γουσι, διὰ τὸ τῆς αὐτῆς εἶναι διανοίας τό τε τί ἐστίν δῆλον ποιεῖν
καὶ εἰ

ἔστιν. – ἐπεὶ δὲ καὶ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη τυγχάνει οὕσα περὶ γένος
τι τοῦ ὄντος (περὶ

γὰρ τὴν τοιαύτην ἐστίν οὐσίαν ἐν ἣ ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως καὶ
στάσεως ἐν αὐτῇ),

δῆλον ὅτι οὔτε πρακτικὴ ἐστίν οὔτε ποιητικὴ (τῶν μὲν γὰρ
ποιητῶν

ἐν τῷ ποιοῦντι ἡ ἀρχή, ἢ νοῦς ἢ τέχνη ἢ δυνάμεις τις, τῶν δὲ
πρακτῶν ἐν τῷ

πράττοντι

κ...

...

Iz ovoga bi se dakle dalo zaključiti da je predložak rukopisa sadržavao i 5. knjigu Aristotelove *Metafizike* i da je pisar ispisao barem jednu stranicu i dva retka teksta te da je list zatim otrgnut. Od 47r do 49v nalazimo Aristotelovu knjigu α' ἔλλαττον, 6. knjiga (Z) počinje na 50r, 7. knjiga (H) na 71r, 8. knjiga (Θ) na 74v, 9. knjiga (I) na 80v, 10. knjiga (K) na 87v, 11. knjiga

(Λ) na 98r, 12. knjiga (M) na 107r i naposljetku 13. knjiga (N) počinje na listu 118r i proteže se do 125r.¹⁶

Od 125v do 129v Hunger identificira komentar Aristotelova djela *De lineis insecabilibus* Georgija Pakimera.¹⁷

Na listovima od 130r do 213v nalazi se komentar na Aristotelovu *Metafiziku* Ivana Filopona naslovljen kao Ἐξηγήσεις τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Ἀριστοτέλους.¹⁸ Hunger zatim donosi *incipit* i *desinit* cjelokupnog Filoponova teksta, ne navodeći na kojim se listovima nalaze počeci komentara na pojedine knjige. Nakon uvida u rukopis možemo definirati raspored Filoponovih komentara. Komentar na 1. knjigu (A) nalazimo na listovima 130r–131r. Uspoređujući grčki tekst rukopisa s Petrićevim prijevodom vidimo da je grčki tekst djelomičan. Izostavljeni su zatim komentari na α' ἔλαττον, kao i komentari na 2. (B), 3. (Γ), 4. (Δ) i 5. knjigu (E) Aristotelove *Metafizike*. Rukopis se na 131v–140r (dakle očito bez gubitka teksta) nastavlja Filoponovim komentarom na 6. knjigu (Z) *Metafizike*. Taj smo dio teksta (130r–140r) transliterirali u cijelosti. Na 141r nalazimo zatim Filoponov komentar na 7. knjigu (H), na 146r počinje komentar na 8. knjigu (Θ), na 154r na 9. knjigu (I), na 166v na 10. knjigu (K), na 174r na 11. knjigu (Λ), na 183v na 12. knjigu (M) te na 201v na 13. knjigu (N) Aristotelove *Metafizike*. Zapravo samo u naslovima komentara na 1. i 11. knjigu piše da se radi o Filoponovu komentaru, dok su komentari drugih knjiga naslovljeni kao knjige Aristotelove *Metafizike* (osim početka komentara na 6. knjigu u kojem piše samo Εἰς τὸ ζῆτα, ispred čega, kao oznaka nove cjeline, stoji križić, dok je sam naslov slabo uočljiv). Međutim već je na prvi pogled iz strukturiranja teksta po odvojenim istaknutim navodima očito da se radi o komentaru, a ne o samom Aristotelovu tekstu. U rukopisu dakle nedostaju knjige B do E Aristotelove *Metafizike* (s izuzetkom komadića otrgnutog lista s tekстом početka 5. knjige) i tekst Filoponova komentara na knjige α' ἔλαττον do E.

Iz Hungerova kataloga doznajemo nadalje da se u rukopisu pojavljuju tri vrste vodenih znakova (filigrana), utisnutih tijekom postupka proizvodnje papira, koji omogućuju datiranje, a možda i lociranje rukopisa. Javlja se šešir koji se u Briquetovu repertoriju¹⁹ nalazi pod brojem 3477, a nađen je u jednom padovanskom rukopisu iz godine 1547. Javlja se i anđeo nalik

¹⁶ Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek I: Codices historici, codices philosophici et philologici*, str. 298.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Charles-Moise Briquet, *Les Filigranes*, T. 1–4 (Paris: Alfons Picard et fils, 1907).

na filigran pod brojem 627 Briquetova repertorija, koji je nađen u bergamskom rukopisu iz 1568. godine. Tu je naposljetku i krug nalik na broj 3077 Briquetove zbirke, koji je nađen u jednom kremonskom rukopisu datiranom u godinu 1555.²⁰

Cijeli je rukopis ispisao pisar Matuzala Makeir (Μαθουσάλας Μαχεῖρος), koji se i potpisao u bilješci na listu 70v²¹ i čijih se još najmanje sedam rukopisa čuva u istoj Austrijskoj nacionalnoj knjižnici. Radi se o rukopisima Phil. gr. 155 iz 1552. godine, Phil. gr. 156 nastalom između 1540. i 1560. (koji je nekoć činio jednu cjelinu s ovim našim rukopisom), Phil. gr. 181 iz istog razdoblja, Phil. gr. 188 iz 1547/1548, Phil. gr. 215 nastalom 1549/1550, Phil. gr. 217 iz razdoblja između 1545. i 1555. godine te Hist. gr. 128 iz 1525–1549. Rukopis je vrlo uredan, obiluje kraticama, uglavnom stenografskim, ali i kontrakcijama i svetim imenima (*nomina sacra*). Iz bilješke na 130r vidljivo je da je rukopis u početku bio u vlasništvu samog pisara, a iz one na 214v doznajemo da ga je u Carigradu kupio Ogier Ghislain de Busbecq²² (Augerius von Busbeck, 1522–1592), poznati egiptolog. Današnji uvez potječe iz 1754, kad je predstojnik dvorske knjižnice Gerard van Swieten uveo većinu grčkih rukopisa u jednostavnu bijelu pergamenu od svinjske kože.²³

2. Transliteracija dijela rukopisa Phil. gr. 189

Transliteracija ovog rukopisa bila je priličan izazov. Rukopis je pisan relativno urednom minuskulom 16. stoljeća. Obilje kratica, većinom stenografskih, u kojima su mnoge skupine slova zamijenjene raznim potezima i modificiranim slovima većinom iznad razine retka, čini taj rukopis teško čitljivim. Od velike je koristi naravno bio latinski tekst Petrićeva prijevoda kao i digitalizirani grčki rječnik i zbirka tekstova s mogućnošću pretraživanja. Prilikom provjeravanja učestalosti riječi korištenih u grčkom tekstu primijetili smo da se mnoge od njih relativno često javljaju u drugim djelima Ivana Filopona. Čitavi odlomci teksta pokazali su se u velikoj mjeri podudarnima s tekstom *Komentara Aristotelove Metafizike* Aleksandra iz Afrodizijade (npr. dobar dio završetka komentara 6. knjige).

²⁰ Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek I: Codices historici, codices philosophici et philologici*, str. 298.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto, XVI.

3. Transliterirani tekst

Kako smo već napomenuli, tekst Filoponova *Komentara* na prvu knjigu Aristotelove *Metafizike* u grčkom je rukopisu, za razliku od latinskog izdanja, znatno kraći. Evo koji su dijelovi uključeni u rukopis, polazeći od grčkog teksta.

1.

Inc. μετὰ τὰ φυσικά ἐπιγέγραπται ἡ πραγματ(εία) (130r, r. 3)
METAPHYSICA inscripta est tractatio haec (l. 1, st. 1, r. 1)

Des. καὶ τὸ βάρος τῆς μνᾶς, κατὰ συμβεβηκός. (130r, r. 13)
gravitatem Mirrae,²⁴ sed per accidens. (l. 1, st. 1, r. 29)

2.

Slijedi vrlo rijedak slučaj kad se u grčkom tekstu pojavljuje rečenica za koju u latinskom ne postoji odgovarajuće mjesto, citat iz Platonova *Gorgije*:

φησὶ Πλάτων, ἐμπειρία μὲν ποιεῖ τὸν αἰῶνα ἡμῶν πορεύεσθαι κατὰ τέχνην· ἀπειρία δὲ κατὰ τύχην. (130r, r. 14)

3.

Inc. ἐμπειρίας δὲ μετέχει / οὐχ ἀπλῶς ἐμπειρίας μετέχει (130r, r. 15)
Experientia vero participia sunt. Non simpliciter experientiam participant (l. 1, st. 1, r. 40)

Des. ὁ δὲ πράττων πράττει μὴ εἰδώς. (130v, r. 8)
Agens vero agit non sciens. (l. 1, st. 2, r. 39)

4.

Slijedi veća praznina sve do dna drugog stupca na listu 2v Petrićeva teksta.

Inc. Λεύκιππος δέ· ἤδη λέγει καὶ περὶ Λευκίππου καὶ Δημοκρίτου (130v, r. 8)
Leucippus autem. Iam dicit et de Leucippo et Democrito (l. 2v, st. 2, r. 53)

Des. οἱ δὲ Πυθαγόρειοι, ὠρισμένας αὐτὰς ἀπεφήναντο. (131r, r. 15)
Pythagorei vero, definitas ipsas pronunciarunt. (l. 3, st. 2, r. 14)

²⁴ Vrijedno je ovdje upozoriti na pogrešno pročitano riječ u latinskom tekstu: *Mirrae* umjesto *Minae* (radi se o mini ili mni, grčkom sitnom novcu).

5.

Ovdje se grčki tekst razdvaja u dva glavna stupca (označavamo ih ovdje slovima a i b), od kojih je drugi opet raspolovljen na dva dijela. U drugom se stupcu nastavlja tekst iz prethodnog odlomka, dok je prvi stupac novi dio teksta koji u latinskom dolazi na početku zadnje trećine prvog stupca na listu 3v, tj. oko sredine odlomka koji komentira riječi *Tales vero* (v. pod 6.).

Inc. συστοιχία-συστοιχία / ἀγαθῶν-κακῶν / πέρας-ἄπειρον
(131r, r. 16b)

Coordinationes bonum, malum. Terminus infinitum. (l. 3, st. 2, r. 15)

Des. τετράγωνον-ἑτερόμηκες / ἀγαθὸν-κακὸν (131r, r. 27b)

Quadratum, altera longum. (l. 3, st. 2, r. 19)

6.

Inc. οἱ Πυθαγόρ(ειοι) μῆ²⁵ θέλοντες κατάδηλον τὴν ἑαυτῶν
σοφίαν ποιῆσαι (131r, r. 16a)

Pythagorei quidem volunt eorum sapientiam occultam facere
(l. 3v, st. 1, r. 39)

Des. οὕτω καὶ ὁ κόσμος δεκτικὸς πάντων τῶν εἰδῶν (131r, r. 28a)

ita mundus suscipit omnes formas. (l. 3v, st. 2, r. 57)

Na ovom se mjestu u grčkom rukopisu prekida *Komentar* na prvu knjigu i na poleđini istog lista prelazi se na početak *Komentara* na 6. knjigu (E). Time je naravno isključena mogućnost da je izgubljen tekst ostalih knjiga.

7.

Inc. τὸ ὄν λέγεται / ἐπειδ' ἐν τούτῳ τῷ βιβλίῳ περὶ ὀρισμῶν
(131v, r. 1)

ENS dicitur. Cum in hoc libro de definitionibus (l. 25, st. 1, r. 1)

Des. ὡς τὰ ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸς ἓν. (131v, r. 4)

ut ea quae ab uno ad unum. (l. 25, st. 1, r. 13)

²⁵ Čini nam se da je ovdje od velike važnosti uočiti nazočnost negacije u grčkom tekstu koje u latinskom nema, ali je κατάδηλον prevedeno kao *occulta*. Napominjemo da je u grčkom sasvim jasno napisano μὴ, a nikako μὴν, što bi teoretski odgovaralo latinskom prijevodu *quidem*.

8.

U odnosu na latinski tekst, u grčkom nedostaje dio teksta sve do l. 27v, st. 2, r. 19.

Inc. γίνεται δὲ τὸ ὑγιές / γίνεται τὸ ὑγιές νοσήσαντος τοῦ
ιατροῦ (131v, r. 5)
Gignitur autem sanum. Fit sanum, aegrotante medico (l. 27v, st. 2, r. 19)

Des. τὸ τοῦτο δὲ ἐπ' αὐτῷ δηλονότι τῷ τεχνίτη. (131v, r. 13)
illud, (hoc vero in ipso), scilicet artifice. (l. 27v, st. 2, r. 37)

9.

Zatim se preskače nekoliko odlomaka do početka l. 28.

Inc. ἐξ οὗ δέ / τὸ ἕκ τινος, διχῶς λέγεται (131v, r. 14)
Ex quo autem. Quod ex aliquo, dupliciter dicitur (l. 28, st. 1, r. 8)

Des. ὧδε γὰρ ὠρισμένη ἡ στέρησις. (131v, r. 25)
sic enim definita esset privatio. (l. 28, st. 1, r. 35)

10.

Slijedi tekst koji odgovara dijelu što počinje na samom kraju l. 28v i proteže se sve do kraja Komentara na 6. knjigu bez ikakvih izostavljanja.

Inc. ἐπεὶ δὲ ὀρισμός. / δύο ζητεῖ τινα θαυμαστὰ (131v, r. 26)
Cum vero definitio. Duo quaedam quaerit mirabilia (l. 28v, st. 2, r. 58)

Des. τοῦτο δ' ἦν τίνα ἐστὶ τὰ τῶν οὐσίῶν αἰτία· εἴρηται γὰρ ὅτι
τὰ εἶδη. (140r, r. 2)
hoc vero erat, quatenus sunt substantiarum causae, dictum enim est,
quod formae. (l. 33, st. 2, r. 27)

4. Pogrešna čitanja ovisna o tradiciji latinskog teksta

Na više smo mjesta naišli na razlike između grčkog i latinskog teksta koje su u nekim slučajevima očito posljedica pogrešno pročitano latinskog rukopisa koji je poslužio kao predložak latinskom tiskanom tekstu. Donosimo ovdje najvažnije.

Na f. 132v u 3. retku dolazi riječ κήρινα, koja je preuzeta i u latinski. Na l. 29, st. 2, r. 20 izdavač pogrešno čita (ispravlja!) *cerina* u *certa*, jer to valjda smatra vjerojatnijim.

Na f. 134r u 26. retku stoji αἰσθητὸν καὶ μεθ' ὕλης. Izdavač latinskog teksta očito umjesto *et* čita *est*, pa u latinskom tekstu dolazi *sensibile est cum materia* (l. 30, st. 2, r. 25).

Na f. 136r u 24. retku stoji δῆλον ὡς μὴ θέλων ποιεῖν μίαν οὐσίαν. U latinskom izdanju na l. 31v, st. 1, r. 12 čitamo *clarum quod volens facere unam substantiam* te je očito da je izdavač pogrešno pročitao *volens* umjesto *nolens* te tako potpuno izmijenio smisao teksta.

Negacija je izostavljena i nekoliko redaka dalje u prijevodu teksta koji se u grčkom rukopisu nalazi na f. 136v u 2. retku. U prijevodu s grčkog διὰ τὸ μὴ ἐνδέχεσθαι οὐσίαν ἐκ μὴ οὐσιῶν εἶναι u latinskom nalazimo: *quia non possit substantia ex substantia esse*, a, kako nam se čini po grčkom tekstu, trebalo bi u drugom dijelu stajati: *substantia ex non substantia esse* (l. 31v, st. 1, r. 32), naravno pod uvjetom da ovdje nije pogrešan grčki tekst, koji bi eventualno bio ispravan u nekom drugom rukopisu.

Na f. 139r u 18. retku stoji διατί βροντᾶ. U latinskom tiskanom tekstu, na l. 32v, st. 2, r. 39, uslijed pogrešnog čitanja dolazi *cur tenet*, umjesto *tonat*, kako ispravno stoji u nastavku teksta nekoliko redaka niže.

Na f. 139v u 7. retku stoji ἐρωτήσουσι, dakle u futuru, što je u latinskom tiskanom tekstu na l. 33, st. 1, r. 10 iz predložka pogrešno pročitano kao *interrogabant* umjesto *inerrogabunt*, kako je trebalo ponoviti identičan oblik iz prethodnog retka.

Ima, naravno, i onih razlika između grčkog i latinskog teksta kojima uzrok treba tražiti u tradiciji grčkog teksta, to jest u razlikama između ovog našeg rukopisa i onog rukopisa koji je poslužio prevoditelju na latinski. Po onome što smo našli tijekom transliteracije grčkog teksta, a uzevši naravno u obzir i velike dijelove teksta koji nedostaju u odnosu na latinski tekst, možemo sa sigurnošću ustvrditi da ovaj grčki rukopis nije poslužio Petriću kao predložak za latinski prijevod.

Iz svega dosada istraženog mogli bismo zaključiti: bečki rukopis sadrži bez sumnje dijelove teksta prema kojima je Petrić prevodio Filoponove *Komentare Metafizike*, ali on nije cjelovit, nego djelomičan na što upućuje i primjedba pred početkom *Komentara*: ἀρχὴ μερικὴ ἐνταῦθα ἐστάθησαν (?) διὰ τὴν βίαν καὶ ἐπεὶ ἔμμελον εἰσιέναι εἰς τὸ πλοῖον :~ Za taj tekst ne možemo reći da ga u potpunosti razumijemo, ali toliko je jasno da je taj tekst μερικὴ, dakle parcijalan. Što se tiče pitanja je li riječ o Filoponu ili Pseudo-Filoponu, možemo reći da bi leksik upotrijebljen u tekstu govorio u prilog tomu da se radi o Filoponu. S obzirom na umetke koje rukopis sadrži

spomenuti veći pasus iz *Komentara Metafizici* Aleksandra iz Afrodizijade, umetak iz Platonova *Gorgije*, teško je u ovom trenutku zaključiti, je li ih sam Filopon uključio u svoj komentar ili je to učinio netko drugi. Rečenica koja stoji prije početka *Komentara* nije nam u potpunosti jasna, ali budi neke asocijacije. U Aleksandriji je postojao propis po kojemu su brodovi u kojima je bilo knjiga morali te knjige predati u Aleksandrijsku biblioteku. U biblioteci su se radili prijepisi, a knjige su katalogizirane s primjedbom o porijeklu odakle su stigle: τὰ ἐκ πλοίων – ono <pristiglo> s brodova. U tom smislu rečenica pred tekstom mogla bi se tumačiti kao isprika pisara što je tekst samo djelomičan, jer se morao žuriti s prepisivanjem da bi rukopis na vrijeme stigao na brod koji ga je trebao odnijeti u Aleksandriju. Ali, kako je rečeno, to je samo asocijacija i uputa u kojem bi se smjeru još moglo istraživati.

PETRIĆ AND (PSEUDO-)PHILOPONUS: SOURCES AND AUTHORSHIP
OF PHILOPONUS'S *COMMENTARIES ON METAPHYSICS*
TRANSLATED AND PUBLISHED BY FRANE PETRIĆ

Summary

In 1583 Frane Petrić translated into Latin and published the *Commentaries on Metaphysics*, today generally regarded not to be Philoponus's authentic work, the author of which is in literature referred to as (Pseudo-)Philoponus. Despite certain initial doubts, Petrić, however, had no doubt about its authenticity.

The paper examines and interprets Petrić's reception of (Pseudo-)Philoponus on the basis of two quotations from Petrić's translation of Philoponus's *Commentaries on Metaphysics*, one quotation of Philoponus from the third volume of Petrić's *Discussiones peripateticae*, and one quotation from the transliterated text of the Vienna manuscript. The key word that repeats in these quotations is adverb *symbolically* (*symbolice*). By using this word, (Pseudo-)Philoponus explains that the Pythagoreans in a symbolic way spoke of numbers as the principles of things. The paper shows that a similar position on Pythagoreans may also be found in the works attributed to the authentic Philoponus.

The paper also highlights the findings discovered during the process of the transliteration of the Vienna manuscript Cod. Phil. gr. 189, which contains the Greek original of (Pseudo-)Philoponus's *Commentary* on Aristotle's *Metaphysics*. The leaves 26r–125r contain the text of Aristotle's *Metaphysics*. The text of Book 1 (A) runs from 26r to 46v. According to Hunger's catalogue, the leaf preceding f. 32 is missing, but not the text. Further, the leaf preceding f. 47 is missing together with the text, no identification being given. We believe that on the basis of the scarce fragments of the torn out leaf we will be able to identify the missing text and conclude with fair exactitude that it is the beginning of Book 5 (E) of Aristotle's *Metaphysics*.

From 47r to 49v runs Aristotle's book α' ἔλαττον, Book 6 (Z) starts on 50r, Book 7 (H) on 71r, Book 8 (Θ) on 74v, Book 9 (I) on 80v, Book 10 (K) on 87v, Book 11 (Λ) on 98r, Book 12 (M) on 107r and finally, Book 13 (N) starts on the leaf 118r and runs until 125r.

From 125v to 129v the catalogue identifies the Commentary of Aristotle's work *De lineis insecabilibus* by George Pachymeres. The leaves 130r to 213v contain the Commentary on Aristotle's *Metaphysics* by John Philoponus entitled Ἐξηγησις τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Ἀριστοτέλους. The catalogue description includes the introductory and closing words of Philoponus's entire text, failing to cite the leaves which contain the openings to the commentaries on the particular books. Having obtained an insight into the manuscript, we are able to define the order of (Pseudo-)Philoponus's commentaries. The commentary on Book 1 (A) has been found on the leaves 130r-131r. By comparing the Greek text of the manuscript with Petrić's printed translation, we realise that the Greek text of this book is partial. Further omitted are the commentaries on α' ἔλαττον, as well as the commentaries on Book 2 (B), 3 (Γ), 4 (Δ) and Book 5 (E) of Aristotle's *Metaphysics*.

On 131v-140r the manuscript, evidently with no text omitted, continues with (Pseudo-)Philoponus's commentary on Book 6 (Z) of the *Metaphysics*. This part of the text (130r-140r) we have transliterated in full. On 141r we find (Pseudo-)Philoponus's commentary on Book 7 (H), on 146r starts the commentary on Book 8 (Θ), on 154r on Book 9 (I), on 166v on Book 10 (K), on 174r on Book 11 (Λ), on 183v on Book 12 (M), and on 201v on Book 13 (N) of Aristotle's *Metaphysics*.

By comparing the Greek text of the manuscript Cod. Phil. gr. 189 with Petrić's translation, published in the work *Ioannis Philoponi enarratio in omnes Aristotelis libros, quos Metaphysica appellant. Eam Franciscus Patricius de Graeca, Latinam fecerat* (Ferrariae: Ex Typographia Dominici Mammarelli, 1583), we have established that the Greek text is partial. A comparison between the transliterated text of the Vienna manuscript and the edition of Petrić's Latin translation has revealed certain discrepancies between the Greek manuscript and the published Latin text. At some points they are evidently the result of the misreading of the manuscript of Petrić's Latin translation, which the typographer used as basis for the printed edition. At some other points these discrepancies may be ascribed to the tradition of the Greek text—that is, differences between this transliterated manuscript and the manuscript that Petrić used as basis for his translation into Latin.

It should be noted that the transliteration of this Greek manuscript has been an invaluable experience. Regrettably, today Greek manuscripts rarely come into scholarly focus and it is not often that one may be given a chance similar to this. The fact that this manuscript abounds in tachygraphic marks has been a challenge itself. Indeed, Petrić's printed translation in Latin has been equally invaluable throughout our work on the manuscript as an important standard of comparison.

Key Words: Frane Petrić, Aristotle's *Metaphysics*, John Philoponus, (Pseudo-)Philoponus's *Commentary on Metaphysics*, Pythagoreans, symbolically; Cod. Phil. gr. 189, transliteration, Greek minuscule of the 16th century